

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut
Kirjanduse ja teatriteaduse osakond

Maarja Helena Meriste
Võõras kõne Tõnu Õnnepalu „Hinnas“
Bakalaureusetöö

Juhendaja Janek Kraavi

Tartu 2016

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Võõras kõne.....	5
1.1. Dialogism	5
1.2. Keelerepresentatsiooni pildilisuus	7
1.3. Heteroglossia ja kontekstuaalsus.....	9
2. Tsiteerimisviisid	11
2.1. Otsene tsitaat	13
2.2. Kaudne tsitaat.....	14
2.3. Puhas tsitaat.....	15
2.4. Siirdtsitaat	15
2.5. Otsene siirdtsitaat	16
2.6. Avatud tsitaat	16
3. „Hinna“ süžest ja retseptsioonist	19
4. Heteroglossia „Hinnas“	22
4.1. Joonatan.....	22
4.2. Ada ja Vittorio.....	27
4.3. Avalik diskursus: poliitika ja meedia keel	30
4.4. Georg.....	31
4.5. Lapsepõlve keel.....	33
4.6. Rahva hääl	34
Kokkuvõte	36
Kirjandus	39
Summary: Speech of another in Tõnu Õnnepalu's „Hind“	41

Sissejuhatus

Tõnu Õnnepalu on nimetatud „praeguse eesti kirjanduse üheks suuremaks stiilimeistriks“ (Eesti Kirjanike Liit 2016). Käesoleva bakalaureusetöö teemagi on ajendatud spetsiifilisest huvist Õnnepalu kirjandusliku stiili vastu. Minu hinnangul on tema teine romaan, 1995. aastal ilmunud „Hind“ selles aspektis üks tähelepanuväärsemaid. Õnnepalu kirjandusloomingut on küll palju uuritud, ent kahetsusväärset vähe lingvistilist ja kirjanduslikku vaatepunkti ühendaval viisil. Õnnepalu proosa keeleküsimumi on puudutanud näiteks Tiit Hennoste (1998). Ometi on Õnnepalu proosatekstid seesugused, mis justkui nõuavad detailset stilistilist analüüsi, et nende tähendus kogu oma rikkuses (või vähemasti suuremal määral) avatud saaks. Pealtnäha on „Hind“ olemuselt monoloogiline tekst, sest koosneb peaaesjalikult protagonistiga, Joonatani sisemonoloogist. Joonatani sisekõneste on aga silmatorkavalt tihedalt põimitud eri vormides tsitaate; keele- ja mõtteüksusi, mis pärinevad muust kontekstist või on mingil teisel põhjusel muust tekstist tsiteerimistunnuste abil eraldatud.

Et teksti seesugused omadused pole pelgalt vormilised eripärad ja mõjutavad olulisel määral ilukirjandusteose tähendust, sedastas vene kirjandusteadlane Mihhail Bahtin juba 1930ndatel aastatel. Tema võõra kõne teooria on ka selle bakalaureusetöö teoreetiliseks tuumaks. Eesti uurijatest on sarnastel või külgnevatel teemadel kirjutanud näiteks Joel Sang oma töös „Teatamislaadid Tammsaare tekstis“ (1972). Kaasajal uurib eesti kirjanduses võõra kõne üht avaldumisvormi, siirdkõnet, Märt Väljataga (2006).

Töö eesmärk on kirjeldada ja selgitada, millisel kujul ja millistes funktsioonides esineb võõras kõne Tõnu Õnnepalu „Hinnas“. Kas tsitaatide rohkuses kaotab tsiteerija oma hääle ja autentsuse, nii et selle asemel on kollaaž jälgendatud mõtetest ja sõnadest? Või vastupidi, manipuleerib ta võõra kõnega nii, et uues kontekstis muundub nende tähendus, tekitades uue ja ainulaadse tekstimaailma? Soovin analüüsiga osutada sellele, et võõra kõne ja jutustaja diskursuse vahelises dünaamikas avaldub otseselt protagonistiga maailmapilt, tema suhe ümbritsevaga. Avaramas mõttes on töö eesmärk rõhutada stilistilika ja keele-esthetika uurimise olulisust kirjanduses.

Töö sisu on neljas peatükis. Esimeses refereerin Mihhail Bahtini teooriat võõrast kõnest, heteroglossiast ja dialoogilisusest. Teise peatüki eesmärk on esitada ülevaade tsiteerimisviisidest ehk keelelistest vormidest, milles võõras kõne tekstis esineda võib. See peatükk tugineb minu eesti keele alal kirjutatud seminaritööle, mida juhendas professor Renate Pajusalu. Kolmas osa annab lühikese ülevaate „Hinna“ süžees ja retseptsioonist. Analüüsi põhiosa on koondatud neljandasse peatükki, milles eritlen „Hinna“ dominantsemaid võõra kõne diskursusi; teoreetilise osa ilmestamiseks on mõned tekstinäited „Hinnast“ toodud välja juba esimeses ja teises peatükis. Kokkuvõttes annan ülevaate uurimistulemustest ja osutan käesoleva tööga haakuvatele edasistele uurimissuundadele.

1. Võõras kõne

„Inimkultuuri arengu jooksul on iga asi juba paljukordselt „ära räägitud“. Ta on justkui ümbritsetud „võõraste“, varem tema kohta kasutatud sõnadega. Seetõttu iga minu poolt millegi kohta öeldud sõna, enne jõudmist asjani, mida ma sellega tähistan, kohtab teel võõraid sõnu. Objekt ise /.../ murdub paljude võõraste sõnade ja kontekstide hulktahtsaks prismas. Probleemiks saab „oma“ ja „võõra“ sõna vastastikune suhe. Bahtini järgi /.../ igasugune reaalne kõnelemine aga on dialoog selle tohutu „võõra kõne“ maailmaga, milles inimene asub.“ (Lotman 1987: 8)

Nõnda tabavalt on kirjutanud Juri Lotman Bahtini eestikeelse esseekogumiku eessõnas. Kuigi käesoleva töö uurimisobjekt on ilukirjandus ja ka Mihhail Bahtini teooria kõneleb võõrast kõnest eelkõige kunstilise teksti kontekstis, peegeldavad Lotmani sõnad hästi seda, et tegemist ei ole kitsalt kirjanduskeskse uurimisprobleemiga. Avaras mõttes võib öelda, et iga inimese leksikon on kompilatsioon võõrastest sõnadest, koosnedes üksustest, mida on esmalt kellegi teise suust kuulnud või kuskilt loetud, ning seejärel enda keelde integreeritud. Kas autentsus, keeleline iseolemine on sellisel juhul üldse võimalik?

Võõras kõne on pigem midagi, mida me teadvustame võõrana: see on teksti „eriline konstruktsioonielement“, kõnelejast erinevalt subjektilt pärinev keelesekvents, mis on inkorporeeritud kõneleja teksti. Võõra kõneüksuse süntaktilise, stilistilise ja kompositsioonilise assimileerumise määr autorikonteksti võib suuresti varieeruda, kuid mingil moel jääb ta alati äratuntavalt „võõraks“. (Bahtin 1987: 244-245)

Bahtini enda sõnutsi: „Võõras kõne on *kõne kõnes, lausung lausungis*, kuid samal ajal on see ühtlasi *kõne kõnest, lausung lausungist*.“ (Bahtin 1987: 244)

Käesolevas töös kasutan võõra kõnega paralleelselt võõra hääle terminit. Paljudel juhtudel võib neid käsitleda sünonüümidenä, kuid selguse mõttes olgu rõhutatud, et võõras hääel on veidi avaram mõiste: see on kõnelev teadvus (Holquist 2004: 434). Võõras kõne on hääel tekstis realiseerunud kujul.

1.1. Dialogism

Võõra kõne teemasse süvenemisel tuleks alustada Bahtini dialoogilisuse kontseptsiooni selgitamisest. Iga keel on sisemiselt kihistatud, hõlmates endas erinevate

sotsiaalsete gruppide allkeeli, situatsioonilisi registreid, normikeelt, kaasaja keeletrende, arhaisme, iga keelekasutaja individuaalset keelt jne. Romaani keel on kunstiliselt korrastatud sotsio- ja idiolektide kogum; kogu romaani aines on laiali jagatud erinevate keelte ja kõnetüüpide vahel, mis on omavahel dialoogis. Sõnal ei ole fikseeritud, konteksti suhtes immuunset tähendust: ta suhe ümbritsevaga on interaktsiooniline, vastastikku mõjutav. Seesugust dialogiseerunud tekstikude peab Bahtin romaani peamiseks stilistiliseks eripäraks. (Bahtin 2004: 262-263)

Et illustreerida, kuidas dialogism ühe lausungi tasandil avaldub, toon näite selle bakalaureusetöö uurimismaterjalist:

- (1) Kohver sai õhtul pakitud: inetu pruun kunstnahast kohver, mille ta laenas ühelt kolleegilt, kes olevat sellega „**omal ajal**“¹ Moskvas „**komandeeringus**“ käinud, aga nüüd olevat tal „**läänesõitude jaoks**“ ammugi uus muretsetud, nii et selle pruuni võivat Joonatan „**täitsa poolmuidu**“ endale saada. (Önnepalu 1995: 75)

Sellist tsiteerimisviisi nimetatakse avatud tsitaadiks: kõneleja on kedagi tsiteerinud, kuid samal ajal need sõnad süntaktiliselt enda lausesse integreerinud (Brendel jt 2011: 4). Lause oleks grammatiliselt ja semantiliselt vastuvõetav ka siis, kui jutumärgid tsiteeritud sõnade ümbert eemaldada, kuid lugeja tajub, et sel juhul kaotaks lause mingi tähenduskihi. Niimoodi põimituna astuvad Joonatani ja kolleegi diskursus dialoogi, mis sünteesib omavahel kaht teadvust, saades tulemuseks täiesti uue tähendusstruktuuriga lausungi.

Dialoogilisuse moodustavad keelekihid pole üksnes dialektid kitsas mõttes (nt kohamurre), vaid sotsioideoloogilised keelevariandid, millest igal oma kasutajaskond (teatud vanusegrupi, ametiala vms esindajad) ja/või register (formaalsusaste, suulisus/kirjalikkus). (Bahtin 2004: 272)

Tiit Hennoste järgi võiks Bahtini silmaspeetut nimetada kasutaja- ja kasutuskeskseteks allkeelteks. Esimene neist on keelevariant, mida kasutab püsivalt mingi sotsiaalne grupp; teine aga kõnesituatsioonist sõltuv allkeel. Kasutuskeskset allkeelt nimetatakse ka registriks. Eesti kasutajakesksete keelevariantide varieeruvus on

¹ Siin ja edaspidi on paksus kirjas minu rõhutused.

võrreldes paljude muude keeltega üsna väike, kuna eesti keele kasutajaskonnas pole olulisi seisuslikke vahesid kunagi olnud. (Hennoste 2000: 9-56)

Kirjandusteoses esindab iga keeleüksus mingit allkeelt, kuid ka kirjanduslik keel ise on üks keelevariant (Bahtin 2004: 272). Autori keel aga ei ole kunagi üks tegelaskõne või jutustaja tekstiga, ta peidab ja jaotab end nende vahel, mängib teose elementideks valitud keelepiltide ja nende varjunditega; ning jääb alati mõneti püüdmatuks, defineerimatuks. Iga võõras sõna, mis autori diskursusesse imbub, esindab omaette maailmapilti ning Bahtini arvates autoril oma keelt ei olegi – tuleks rääkida hoopiski tema stiilist. Autori stiil on eripärane viis, kuidas ta põimib ja organiseerib allkeeli, valib rõhuasetused, komponeerib ja sünteesib neist isomorfsetest keelekildudest oma kunstiteose. (Bahtin 2004: 311-315)

Rikkalikult dialogiseeritud romaan ei tähenda, et teoses peaks esinema palju eksplitsiitset, dramaatilist dialoogi erinevate tegelaste vahel; selline dialoog, mida Bahtin silmas peab, võib toimuda ka monoloogilise teksti sees, palju peidetumalt, peenemalt ja tähendusrikkamalt (Bahtin 2004: 320). Romaani kakshäälsus seisneb selles, et tekst edastab üheaegselt nii tegelase kui autori diskursust ning nende kahe erineva funktsiooni vahel tekibki sügavam dialogism ja just selles, mitte „pindmises dialoogis“, peituvad Bahtini sõnul romaanižanri suurimad võimalused. Proosa uurimisobjekt on sisemiselt dialogiseeritud sõna. (Bahtin 2004: 324-327, 330)

Selgitamaks mitme diskursuse ühtesulamise mehhanismi, kasutab Bahtin karakteritsoonide mõistet. Võõraste sõnade mõjuväli ulatub konkreetsetest sõnadest kaugemale, kiirgab ümbritsevasse autori tekstivälja – see ongi ühe tegelase hääle tegutsemisväli, teisisõnu karakteritsoon. (Bahtin 2004: 316-320)

Bahtin nimetab kolm peamist viisi, kuidas võõrad sõnad autori diskursusesse inkorporeeritud on: otse-, kaud- ja siirdkõne (Bahtin 2004: 320). Detailsem käsitus neist ja muudest keelelistest vahenditest on järgmises peatükis.

1.2. Keelerepresentatsiooni pildilisus

Võõras kõne on alati kunstiline representatsioon (mitte reproduktsioon): iga võõra kõne üksus esindab (mingit maailmavaadet, inimrühma jms) ja samal ajal on see ise lingvistiline (meta)representatsioon. Kunstiline representatsioon on teatava sümboolse

valiku tulemus: mingeid aspekte representatsiooni objektist on rõhutatud, mingid tagaplaanile jäetud. See, kuidas need valikud tehtud on, ongi stilistika keskne probleem. Ilukirjanduse puhul ei saagi õigupoolest rääkida tsitaadile aluseks olevast originaaldiskursusest, vaid autori kujutlusest sellest, kuidas kellegi hääl kõlada võiks. (Bahtin 2004: 336) Niisiis pole mitte niivõrd oluline lingvistiline vastavus tegelikule allkeezele, vaid kujutlusele, mille ta keelest ja sellega esindatust loob. (Bahtin 2004: 366)

Kaasaja mõjukamaid kõnerepresentatsioonide uurijaid Monika Fludernik on rõhutanud, et kuigi otsekõne peetakse tihti kõige tõetruumaks, sõnasõnaliseks jälgenduseks mingist kõneaktist, on see ilukirjanduses peamiselt hoopis stereotüübi, keelelise koondportree loomise funktsioonis. (Fludernik 1995: 409-415)

Näites 2 ei saa tegemist olla sõnasõnalise referaadiga, sest ühte tsitaati on koondatud mitu kõnesündmust, mis on esitatud tõenäoliselt mitme allika poolt eri ajahetkedel. Täpselt jutumärkide vahele jääval kujul ei ole kõneakti ilmselt kunagi toimunud, kuid see ei olegi peamine.

- (2) „Ei tea, mis asja ta ometi tahab, et ei kallerda!“ mäletab Joonatan oma lapsepõlves **ikka ja jälle kuuldud** kurtmist. (Önnepalu 1995: 29)

Bahtini arvates pole võimalik võõrast maailmapilti peegeldada vaid tegevuse kaudu – maailmapilt peab saama kõlada. Kuna võõras kõne ei pea kuuluma kindlale tegelasele (nagu näites 2), on sõna kujutamisejõud ehk suuremgi. (Bahtin 2005: 335)

Oma essees on Bahtin võõrast kõnest rääkides korduvalt kasutanud väljendit „keelepildid“, mõeldes selle all nähtust, mil autor on võõrast sõna oma tekstis kasutanud nii, et see on pea täielikult kaotanud oma algse tähenduse, olles pigem lingvistiline demonstratsioon kui tähistav üksus. (Bahtin 2004: 322)

Selle märksõnaga haakub prantsuse lingvisti ja filosoofi François Recanati uurimus tsiteerimisest, kus ta sedastab, et tsitaadid on oma olemuselt pildilised. Kedagi tsiteerides me niivõrd ei ütle, et ta seda ütles, vaid näitame, kuidas seda tehti; tsitaadid ei ole niivõrd mimeetilised, vaid ikoonilised: nad esitavad midagi, mis sarnaneb tsitaadi sihtmärgile, esindab seda (Recanati 2001: 645-648).

Mõistes võõra hääle sekventse keelepiltidena, avardub uurimisvaldkond suurel määral: tähtis pole lihtsalt see, mida otsesõnu öeldakse, vaid kuidas seda tehakse ja mida seeläbi kujutatakse.

1.3. Heteroglossia ja kontekstuaalsus

Nähtust, mida iseloomustab erinevate (all)keelte põimitus ühes tekstis, nimetab Bahtin heteroglossiaks. Iga sõna tekstis on mõjutatud heteroglossiast, ümbritsevatest tingimustest sedavõrd, et selle tähendus teises kontekstis ei saa kunagi olla identne. (Bahtin 2004: 263)

Dialogiseerudes ümbritseva kontekstiga, võib võõra sõna algne tähendus (tähendus algses kontekstis) totaalselt muutuda: Bahtini sõnul pole võõra sõna ja uue konteksti vaheline suhe mitte „mehaaniline“, vaid „keemiline“ ja peegeldab kirjutaja suhet maailmaga (Bahtin 2005: 340-342). Lingvistilisemaid termineid kasutades võiks öelda, et seesuguseid „keemilisi“ suhteid tekstis saab uurida ainult pragmaatiliselt, arvestades kontekstiga (Recanati 2001: 665-667).

Võõra kõne, muude diskursustega suhestumine on kaugelt kirjandusülese tähendusega. Igal inimesel on oma diskursus ning eneseteadlikkuse kasvades suureneb ka soov end võõrastest diskursustest, nende autoriteedist vabastada; vabaneda teiste õpetustest, leida oma autentsus. Et teise diskursus enda omast eraldada, tuleks sellele anda kombatavate piiridega kuju. Ilukirjanduses saab seda teha hääli personifitseerides, neid kindla tegelase külge haakides. (Bahtin 2005: 348)

Üks „skaala“, millele asetatuna seda dünaamikat hinnata võib, on seesugune, mille ühes otsas on tsitaadi maksimaalne iseseisvus, autentsete omaduste säilimine (nn lineaarstiil), ja teises otsas autori ja võõra kõne sulandumine (nn maaliline stiil). On võimalik ka see, et võõra kõne intonatsioonid on nii tugevad, et tungivad autorikõnesse ja varjutavad selle; jääb mulje, et autor on kaotanud „võimu“ oma teksti üle: enam võib see esineda just maalilise stiili puhul, sest piir autori ja võõra kõne vahel on sel juhul hägusem. (Bahtin 1987: 247–249)

Keeleliselt on kõige lineaarstiililisem otsekõneline tsitaat ja kõige maalilisem siirdkõne või avatud tsitaadi vormis võõras kõne (täpsemalt neist liikidest järgmises peatükis). On huvitav, et personifitseeritud otsetsitaate leidub „Hinnas“ vähem kui

personifitseerimata hääli. Seevastu siirdkõne ja avatud tsitaadid on teose läbivad stiilielemendid.

Järgmine peatükk esitabki põhjalikuma käsitlese erinevatest moodustest, kuidas võõrast kõne teksti lülitada saab.

2. Tsiteerimisviisid

Bahtin on välja toonud kolm keelelist kuju, millena võõras kõne tekstis esineda võib: otse-, kaud- ja siirdkõne (Bahtin 2004: 320), kuid pole nende olemust väga põhjalikult kirjeldanud. Seetõttu toetun tsiteerimisviiside täpsemaks avamiseks tänapäevastele lingvistilistele uurimustele.

Tsiteerimisviiside kirjeldamisel on teoreetiliseks lähtepunktiks valitud Brendeli, Meibaueri ja Steinbachi (2011) käsitus tsiteerimispraktikast kogumiku „Tsitaadi mõistmine“ („Understanding Quotation“) sissejuhatuses. Kogumik keskendub eelkõige tsiteerimise semantilistele ja pragmaatilistele aspektidele, nähtust vaadeldakse laialt ja arvestatakse ka selliste tsiteerimisviisidega, millel puudub tüpograafiline tsitaadimarker (jutumärgid). Käsitluses on viidatud nii varasematele teemaga haakuvatele uurimustele kui ka alternatiivsetele vaatepunktidele. Niisiis on tegemist laiahaardelise ülevaatega, mis võõra kõne uurimisel on väga oluline. (Brendel jt 2011: 1)

Eesti keele spetsiifilisi täiendusi olen teinud Mati Ereli monograafia „Eesti keele lauseõpetus: Komplekslause“ (2014) toel, milles kirjeldatakse otse-, kaud- ja siirdkõnelisi refereerivaid komplementlauseid. Kahjuks puudub tsiteerimist põhjalikumalt käsitlev eestikeelne kirjandus.

Kuivõrd käesolev peatükk toetub suures osas ingliskeelsetele käsitlustele, on vaja täpsustada termineid. Nimelt on eestikeelsele sõnale *tsitaat* inglise keeles kaks vastet: *quotation* ja *citation* (EIKS 2003: 124), mille tähenduslik erinevus peitub küllaltki tillukestes nüanssides. Teaduslikus diskursuses tuleb neil siiski vahet teha. Töö tarbeks materjali otsides selgus, et märksõnaga *quotation* on sildistatud palju enam uurimusi ja artikleid kui *citation*'iga. Oxfordi sõnastikku uurides ilmneb, et *quotation* on avarama ja paindlikuma tähendusväljaga kui *citation*, *quotation* on *citation*'i hüperonüüm.

Quotation võib tähistada nii kellegi teise öeldu või kirjutatu reprodutseeringut kui ka muusikalist katkendit või visuaalset kujundit, mis on pärit teistest kunstiteostest (COEDCE 2005: 838); verb *quote* võib muu hulgas tähistada millegi mainimist näitena mingi idee toetamiseks (COEDCE 2005: 839).

Citation on tsitaat (*quotation*), mis pärineb kindlast raamatust või autorilt (COEDCE 2005: 174); verb *cite* märgib tegevust, mille puhul tsiteeritakse raamatut või autorit mingi väite tõestamiseks (COEDCE 2005: 174).

Niisiis on tsitaat kui *citation* piiratum, võimaldades vahendada vaid keelelist ainet kindlast allikast. Tsitaat kui *quotation* ei pruugi olla keeleline ega eksplitsiitselt allikale viitav. Näiteks on tsiteerimisvõte omaette kontseptsioon ka postmodernistlikus arhitektuuris (vt Kraavi 2005: 153-163).

Väga avaras käsitluses võiks iga mõeldud, kirjutatud või öeldud sõna pidada tsitaadiks, sest mingist allikast on see igatahes inimese leksikasse jõudnud. Kuigi esmapilgul võib tunduda, et tsiteerimine on eelkõige seotud evidentsiaalsusega, oleks otstarbekam probleemi laiemalt käsitleda, sest mitte alati ei väljenda tsitaat seda, et info on vahendatud – näiteks puhta tsitaadi puhul (vt ptk 2.3). Tsiteerimine on võte, mis markeerib keelematerjali stilistiliselt; implitseerib vajadust tsitaati muust materjalist erinevalt tõlgendada: „Markeeritult ei kasutata tavapärasel viisil, see kannab endas (lisa)tähendust sõltuvalt sellest, kuidas seda kasutatakse“² (Capone 2013: 278).

Terminoloogilise selguse mõttes olgu märgitud, et *otsekõne*, *otsekõneline tsitaat* ja *otsene tsitaat* (samamoodi *kaudkõne/-tsitaat*, *siirdkõne/-tsitaat* jms) on selles bakalaureusetöös käsitletud sisuliste ekvivalentidena.

Tsiteerimist uurides on võtmetähtsusega eristus originaalkonteksti (*original context*) ja tsiteerimiskonteksti (*context of the quotation*) vahel. Originaalkontekst on see keeleline situatsioon (tekst, vestlus), millest pärineb teave või keeleüksus, mis tsitaadina uude konteksti ehk tsiteerimiskonteksti integreeritakse. Sõltuvalt tsiteerimisviisist võib kontekstimuutusega (*context shift*) kaasneda sisulised ja vormilised muutused tsitaadis. (Brendel jt 2011: 21)

On kaks peamist omadust, mille alusel tsitaate liigitatakse. Esiteks, kas tsitaat viitab originaalütlusele (*original utterance*) või mitte; teiseks, kas tsitaat kasutab jutumärke või mitte. Jutumärkidega tsitaatide puhul saab hinnata ka seda, kas tsitaati on tsiteerimiskontekstis vaid mainitud (*mentioned*) või ka integreeritud³ (*used*). (Brendel jt 2011: 7)

² „What is marked is not used in a normal way and carries messages concerning the point of usage“

³ *Used* otsese tõlkevaste *kasutatud* asemel kasutan tähenduslikult selgemat terminit *integreeritud*.

Kõige prototüüpsema jutumärkidega tsitaadiliigi, otsese tsitaadi puhul on tsitaati vaid mainitud, ent mitte integreeritud. See tähendab, et tsitaat ei assimileeru semantiliselt ega süntaktiliselt saatva lausungiga ning on sellest mõtteliselt eraldatav. (Brendel jt 2011: 7-8)

(3) Jüri ütles: „Ma ei taha enam selle jamaga tegeleda“.⁴

Näites 3 võiks „Ma ei taha enam selle jamaga tegeleda“ asemel olla mistahes lausung ilma et see läheks vastuollu tsitaati saatva lausungiga. Integreeritud on tsitaat siis, kui see on süntaktiliselt ja tähenduslikult assimileeritud raamivasse lausungisse: (Brendel jt 2011: 4)

(4) Jüri arvates pole mõtet „selle jama“ peale aega raisata.

Selles näites ei saaks „selle jama“ asemel olla mistahes muu fraas, see on tähenduslik osa raamlausest ning süntaktilise sobivuse tagamiseks on fraasi käänat originaalkontekstist ülekandmisel muudetud (kui eeldada, et originaalkontekstis esines ütlus sellisel kujul, nagu ta on näites 3).

Järgnevates alapeatükkides olen refereerinud Brendeli, Meibaueri ja Steinbachi tsitaatide liigituse ning täiendanud seda muude allikate toel.

2.1. Otsene tsitaat

Otsest tsitaati (*direct quotation*) peetakse kõige klassikalisemaks tsiteerimisviisiks, mille puhul tsiteeritud üksus säilitab teiste tsiteerimisviisidega võrreldes kõige enam originaalkonteksti omadusi. Ta on piiritletud jutumärkidega ning nende vahele jääv keeleline materjal on esitatud täpse koopiana originaalkontekstist, näiteks jäävad deiktikud originaalkontekstiga kohandunuks. (Brendel jt 2011: 2)

Otsesed tsitaadid on ainult mainitud ja mitte integreeritud. (Brendel jt 2011: 4)

(5) „Ilus või?“ oli ta Joonatani kiitmise peale imestanud. „Ei **mina** küll ei tea, mis siin ilusat on. Va vaene liivaküngas, pole siin lambalegi õiget rohtu, lehmast rääkimata!“ (Õnnepalu 1995: 31)

⁴ Siin ja edaspidi on viiteta näited minu väljamõeldud.

Alapeatükis 1.2 olen kirjeldanud, kuidas otseseid tsitaate kasutatakse tihti hoopis stereotüpiseeriva vahendina ja sellisena ei ole otsekõne sugugi nii originaalkontekstitruu. Stereotüpiseeriv tsitaat annab infot pigem sellest, milline on kujutatav diskursus tsiteerija pilgu läbi.

2.2. Kaudne tsitaat

Kaudne tsitaat (*indirect quotation*) on jutumärkideta tsitaat, mis on samuti pärit teisest kontekstist. Kaudse tsitaadi deiktikud kohanduvad tsiteerimiskontekstile. Erinevalt otsesest tsitaadist võimaldab kaudne tsitaat vahendada ka mõtteid, samas on ta mõneti piiratum – kaudse tsitaadiga ei saa väljendada mõningaid kõnelejaga seotud aspekte: ekspressiive (näiteks tervitussõnu), retoorilisi küsimusi, ütet jne. (Brendel jt 2011: 3, 13)

- (6) Seal ta nüüd siis troonib, see lilliput, mõtleb Joonatan alt üles tuletorni tipu poole vaadates[.] (Õnnepalu 1995: 109)

Kaudse tsitaadi vormistamiseks on keeltes välja kujunenud erisuguseid grammatilisi vahendeid. Sel teemal puudub küll keelteülene põhjalikum ülevaade, kuid sagedamad abivahendid selleks on komplemendid, verbi positsiooni muutumine ja subjunktiiv. (Brendel jt 2011: 10)

Eesti keeles on kõige tavalisem kaudtsitaadi esinemiskuju komplementne kõrvallause, mis on saatva pealausega ühendatud sidesõna *et* abil. *Et*-konstruktsioon on piisav väljendamaks evidentsiaalsust ning refereeriva komplementlause verb võib sel juhul jääda kindlasse kõneviisi (7) (kui see originaalütluses oli nii), kuid võib muutuda ka kvotatiivseks. Kvotatiiv väljendab vahendatust grammatiliselt ning seetõttu ei vaja kvotatiivne tsitaat tingimata saatvat lausungit (8). Evidentsiaalsuse märkimiseks on veel mõned võimalused, Erelt toob näiteks „Jüri ütles, et Sirje *läheb* = *minevat* = *minna* = *pidi* ~ *pidavat minema* mehele“. Otsekõne kaudkõneks muutumisel muutub otsekõne käskiv kõneviis tingivaks või möönvaks. (Erelt 2014: 69)

- (7) Georg rõhutas, et ta on vasakpoolne. (Õnnepalu 1995: 14)

- (8) Aga leitud **olevat** hoopis lagedalt, Roide põllu pealt. (Õnnepalu 1995: 58)

2.3. Puhas tsitaat

Puhas tsitaat (*pure quotation*) on jutumärgistatud keeleüksus, millel puudub tekstiväline referent, viidates selle asemel ainult iseendale kui keelelisele objektile (lingvistilisele entiteedile). Seda ei integreerita, vaid ainult mainitakse ning eelkõige sisaldavad nad noomenifraase. Puhas tsitaat võib olla isegi mittegrammatiline, näiteks juhuslik häälikujärjend. (Brendel jt 2011: 4-5)

(9) Ta hääldas „**deush**“, see on vist portugali keel? (Önnepalu 1995: 133)

2.4. Siirdtsitaat

Siirdtsitaat (*free indirect quotation*) on otsene tsitaat, mis pole muust tekstist jutumärkidega eraldatud, kuid mille deiktikud kohanduvad tsiteerimiskontekstiga. (Brendel jt 2011: 6-7).

Siirdkõne ühendab endas nii kaud- kui otsekõne tunnuseid. On arvatud, et siirdkõnel on kaudkõnega seotud nimest (*free indirect discourse*) hoolimata isegi rohkem ühist otsekõnega. Kaudkõnega sarnaselt on siirdkõnes pronoomenid, verbivormid ja muud deiktilised keelendid adapteerunud autorikontekstiga, see tähendab – esitatud justkui autori vaatepunktist. Näites¹⁰ on tegelane tähistatud kolmanda isiku pronoomeniga, kuigi mitte kõik selle tsitaadi juures ei tundu olevat autori pilgu läbi esitatud: otsekõnega analoogselt säilitab siirdkõne hulga karakteri keelega seotud nähtusi nagu küsimused ja hüüatused, leksikaalsed ekspressiivid, hinnangud, tüpograafiliselt märgitud pausid (kõhkluse väljendamisel kolm punkti) jms. (Maier 2015: 345-351)

Järgmises näites on paljud sellised tunnused esindatud:

(10) Lips ei kaalu ju midagi... **Hm!** Ta pole mitte liiga hull, vaid liiga mõistlik, muide, **mis vahet seal on? Hea**, igatahes, et teksapüksid ja T-särk kaasa said võetud, ta oleks nagu midagi aimanud või kavatsenud. Just, *kavatsenud*, kavatsust enda eest varjates! (Önnepalu 1995: 107).

Siirdkõnet kasutatakse palju just ilukirjanduses teadvuse voolu tehnikas tegelaste sisemonoloogi vahendamisel (Maier 2015: 346). Siirdkõne võimaldab tegelase sisekõne autoriteksti integreerida sujuvamalt kui otsekõne (mis pealegi seostub eelkõige artikuleeritud kõne, mitte mõtte vahendamisega), kuid pole „kuiv ja loogiline“ nagu

kaudkõne, säilitades vahendatud tegelase keelelise isikupära ja emotsionaalsed intonatsioonid (Bahtin 2004: 319).

Erelti järgi on prototüüpne siirdkõne seevastu kõrvallauselise kaudkõne vormis, kuid kaudkõnест erinevalt on deiktikud refereeritavakesksed (Erelt 2014: 69).

Erelti kirjeldatud siirdkõne on väga sarnane sellega, mida Brendel jt nimetavad otseseks siirdtsitaadiks (vt järgmine tsitaadiliik), aga otsesel siirdtsitaadil puudub kaudkõneline raam, mis selgelt info vahendatusele osutaks. Ka siirdkõne üheks distinktiivseks tunnuseks peetakse just konventsionaalse saatva lausungi puudumist (Maier 2015: 346).

2.5. Otsene siirdtsitaat

Otsene siirdtsitaat (*free direct quotation*) on otsene tsitaat, mis pole muust tekstist ühegi tunnusega eraldatud ning peaks lugejale kognitiivselt eristatav olema. (Brendel jt 2011: 6-7)

(11)Niikuinii ei tea keegi, mis teha, kuidas olla selle imeliku vaatemängu ajal. **Kas nüüd peaks plaksutama või? Vaat kui pika lause meie keeles ära õppinud, ise vana mees! Aga mis süüst ta seal sonib? Kes talle andeks peab andma?** (Önnepalu 1995: 48)

Kuigi Brendeli jt käsitluses eristatakse otsest ja tavalist siirdtsitaati, siis paljudes käsitlustes seda ei tehta ning siin otsese siirdtsitaadina kirjeldatu arvestatakse siirdkõne hulka. Siirdkõne esineb ilukirjanduses tihti pikemate tekstilõikudena kui üks lausung, seega võib mõnes lausungis näiteks deiktiline siirdkõnemarker esineda, teises mitte. Monika Fluderniku sõnul pole siirdkõne puhul kõige tähtsamad mitte vormilised, vaid sisulised tunnused, mille järgi lugeja saab aru, et tegemist pole jutustaja, vaid tegelase diskursusega (Fludernik 1995: 401). Kõrvutades seda Brendeli jt arusaamaga selgub, et (otsese) siirdkõne markerid võivad olla ka implitsiitsed, lugeja tunnetuslikule eristusvõimele toetuvad ning otsese siirdkõne eraldamine tavalisest siirdkõnест tähendab vaid sisemisi markereid kasutava siirdkõne eristamist väliselt markeeritud variandist.

2.6. Avatud tsitaat

Avatud tsitaadi termini võttis kasutusele François Recanati, et tähistada nähtust, kus jutumärgid on seatud ümber sõnade, mis on lisaks oma tüpograafilisele esiletõstetusele

ümbritseva lause süntaktilised pärisosad (Recanati 2001: 656). See tähendab, et tegemist on tsitaatidega, mis on üheaegselt nii mainitud kui integreeritud. Recanati mõjuka uurimuse „Avatud tsitaat“ („Open Quotation“) põhiteesi järgi võib avatud tsitaatidel olla väga palju erinevaid funktsioone, mida on võimalik tuvastada vaid pragmaatilise analüüsi käigus ning selle ülesande lahendamisel on uurija esimeseks abivahendiks kontekst (Recanati 2001: 665-667). Sel põhjusel jätan käesolevas töös kõrvale Brendeli jt käsitluses esitatud avatud tsitaatide jaotuse (emfaatiliseks, distantseerivaks ja segatsitaadiks), et tegelike juhtude analüüs ei häiruks vajadusest neid rangelt klassifitseerida.

Avatud tsitaadi eripära võrreldes otsese tsitaadiga on see, et originaalkontekstist tsiteerimiskonteksti ülekandmisega võib kaasneda morfosüntaktilisi muutusi, mis on tingitud kohandamisvajadusest tsitaati ümbritsevale süntaktilisele struktuurile. Otseses tsitaadis seda nähtust ei esine, sest need on terviklikud lausungid, mille autonoomia on seetõttu suurem ja mis ei pea sel määral kohanduma. Avatud tsitaatid ei pruugi alati olla seotud konkreetse originaalkontekstiga, jutumärgid võivad markeerida hoopis pragmaatilist rikastatust: lisaks tavatähendusele kannab see tsitaat endas tsiteerija suhtumist, näiteks irooniat või sarkasmi, mittenõustumist, eufemistlikkust või (all)keelemuutust. (Brendel jt 2011: 4-6)

(12)Ega ta polevat seda just otsima läinud, olevat vaadanud „muidu niisama“, et ega „**va Oskar**“ pole „**jälle**“ käinud „**mei’ vana kopli kasest**“ mahla laskmas[.] (Önnepalu 1995: 69)

(13)Jõuluks oli ta Georgi vedanud siia, Kalamäele, Roide metsa (sellesse kolkasse!) ja ta mäletab tänini tülga-
tusega nende käiku lähima alevi „**ostukeskusesse**“. (Önnepalu 1995: 46)

Olulisim eristus avatud tsitaatide uurimisel on see, kas tegemist on kumulatiivse või mittekuumulatiivse tsitaadiga. Kumulatiivne tsitaat on selline, mis vaikimisi hõlmab endas ka lause seda tähendust, mis tal oleks, kui tsiteeritud sõnade ümbert jutumärgid eemaldada (Recanati 2001: 670), näiteks:

(14)Aitades, katusealustes, põõsaste all on seal vedelenud terve prügimäe jagu „**mereääre kraami**“, nagu Ada seda kutsus. (Önnepalu 1995: 57)

(15)*Aitades, katusealustes, põõsaste all on seal vedelenud terve prügimäe jagu **mereääre kraami**, nagu Ada seda kutsub.

Jutumärkide eemaldamisel ei muutunud näide 14 semantiliselt ebakorrektselt ja seega võib järeldada, et 15 esindab lause 14 üht tähenduskihti. Jutumärgid aga rõhutavad seda, et millestki kõnelemisel on kasutatud neid sõnu, mida keegi kõnelejast erinev (Ada) selle tähistamiseks on kasutanud (mida selle näite puhul tõestab ka kõrvallause *nagu Ada seda kutsub*). Ühelt poolt tõstetakse nii esile Ada keelekasutus; paralleelselt on neil ka semantiline funktsioon kõneleja seisukohalt.

Mittekumulatiivne on selline avatud tsitaat, mille puhul jutumärkide eemaldamisel saadud tulemus ei sisalduks tsitaadiga variandis, sest toimub täielik tähendusemuutus (Recanati 2001: 674):

(16)Nüüd, /.../ kui ta on näinud, et need „**ilusad**“ purgid ja pakid on mõeldud selleks, et neisse pakkida kõik, mis neisse veel pakitud pole, tõsta ostukorvi, lüüa kassast läbi ja toimetada prügimäele, kanalisatsiooni – nüüd, jah, meenutavad nad rannal vedeledes talle sedasama, mida nad on tõenäoliselt meenutanud ka võõrale äraviskajale: prügi, rämpsu, kogu maailma tarbetust. (Önnepalu 1995: 57)

Näites 16 selgub tsitaati ümbritsevast kontekstist, et jutumärgid tähistavad irooniat ja jutumärkide eemaldamisel muutuks lause absurdseks. On huvitav, et „Hinnas“ leidub analoogseid mittekumulatiivse tsitaadi näiteid väga vähe ja kumulatiivseid variante see-eest väga tihedalt.

Avatud tsitaadile väga sarnases funktsioonis kasutatakse „Hinnas“ kursiivkirja. Kuna aga see nähtus seostub paljudel juhtudel pigem tüpograafiliselt märgitud lauseintonatsiooniga ja mitte niivõrd võõra kõnega, olen selle uurimusest kõrvale jätanud. Selle tingliku piiri loomist toetab ka käesoleva töö mahuline piiratus ning asjaolu, et Brendeli jt käsitluses kursiivkirja küsimust ei puudutata.

3. „Hinna“ süžees ja retseptsioonist

Selles peatüki eesmärk on anda „Hinna“ kohta taustteadmisi, mis järgmises peatükis esitatavat analüüsi toetavad. Esitan „Hinna“ lühikese sisukokkuvõtte ja teen ülevaate retseptsioonist, rõhutades eelkõige neid aspekte, mis käesoleva töö seisukohalt olulised on.

Hinna peategelane Joonatan on 32-aastane ja töötab noore Eesti vabariigi välisministeeriumis. Suur osa romaanist kirjeldabki Joonatani talumatult igavaid tööpäevi. Joonatan on homoseksuaalses suhtes prantslase Georgiga. Paralleelselt toimub tegevus Joonatani elukohas, Tallinna-lähedases mereäärises külas Kalamäel. Seal on ta majuliseks oma eaka sugulase Ada juures. Samas külas elab kääbusest veidrik Vittorio, kellega Joonatan samuti mõned korrad kokku puutub. Töövisiidil Pariisi, kus välisministeeriumi delegatsioon (sealhulgas Joonatan) kohtub Prantsusmaa presidendiga, otsustab Joonatan „põgeneda“ ja sõidab rongiga Lissaboni. Romaani lõpuosa toob Joonatani tagasi Kalamäele, kus toimub majaka tornist alla hüpanud (või kukkunud) Vittorio matus.

Tegelikult pole „Hinnast“ süžee kokkuvõtte tegemine eriti kerge ega ka mõttekas ülesanne. Hasso Krulli sõnul on „Hind“ peaaegu süžetu ja tegevuse asemel on fookus Joonatani mõttemõlgutustel (Krull 1996: 6).

Sisust tähelepanuväärsemaks peetakse romaani vormilisi omadusi – nii nagu selles bakalaureusetöös. Mardi Valgemäe võrdleb Önnepalu stiili muusikaga: „Vormiliselt meenutab Önnepalu kujundirikas keel muusikalisi leitmotiive või fraaside kordamist, mis on ooperis tihti veelgi sagedasem kui sümfoonilises heliloomingus.“ (Valgemäe 1996: 77). Samuti viitab Valgemäe läbimõeldud iroonilisele sümboolikale tegelasnimedes: Georg – „talupoeg“; Ada – „kaunitar“; Vittoriole – „võitja“ (Valgemäe 1996: 77-78).

Korduste, sümbolite ja intertekstidega mängimist peab Önnepalu varaste romaanide, eriti „Hinna“ olemuslikuks osaks ka Tiit Hennoste. Önnepalu/Tode tekstid on tema arvates „sümbolite, allusioonide ja vihjete rägestikud“, mis asetavad lugeja silmitsi tohutute tähendusväljadega. Samas jätab autori pillav ja hoolimatu suhtumine neisse

potentsiaalselt tähendusrikastesse elementidesse mulje, et need võivad sama hästi tähendada mitte midagi: „Allusioonide, kujundite, kirjutamisskeemide, keeleliste klišeede lademed, võõra sõna lademed ajavad üle ääre ja varjavad mõtteid ja inimesi.“ Rohked tsitaadid annavad Hennoste arvates edasi „teist maailma, mis eksisteerib peategelases just keelelisel kujul“. (Hennoste 1998: 73-75)

Nii ei olegi „Hinnas“ esil niivõrd tegelased ise, kui mingi tüüp, mida nad esindavad. Nii Önnepalu (Emil Tode) esimeses romaanis „Piiririik“ kui ka „Hinnas“ jagunevad kõrvaltegelased rühmadesse, tüüpidesse: idaeurooplasest peategelase lääneeurooplasest kaaslane („Piiririigis“ Franz, „Hinnas“ Georg), inimesed „vanast“ Eestist („Piiririigis“ vanaema, „Hinnas“ Ada ja Vittorio) jms. Samamoodi on neis romaanides tüüpkohad – Tallinn, mõni Eesti maakoht, mõni Lääne-Euroopa suurlinn. „Need komplektid moodustavad tüübistiku, kus konkreetset kohal ja konkreetset tegelasel ei olegi enam kuigi suurt tähtsust. Tähtis on nende tüüpide ja kohtade sümbolika üldisemalt, vastandused nende vahel, nende üldine aura.“ (Hennoste 1998: 68-69)

Kirjutamist ennast estetiseerivalt, isegi parodiseerivalt rõhutavana kuulub „Hind“ postmodernisliku kirjanduse paradigmasse (Hennoste 1998: 72). Toomas Liiv kirjeldab „Hinda“ kui „postmodernset palimpsesti“, mis on täis erinevate intertekstide jälgi (Liiv 1996: 7). Jüri Talvet süveneb „Hinna“ postmodernistlikkuse sisulisse külge. „Hinnas“ naerdakse nii kommunistliku pärandi kui kommertsliku Lääne demokraatia üle, paljastades võimu ning „ametliku“ kultuuri silmakirjalikke mehhanisme (Talvet 1996: 17). Joonatan on „normaalsuses“ pettunud ja oma seksuaalsuse tõttu ise ühiskonna normist kõrvale kaldunud (Talvet 2004: 558).

Romaani moto – „Elada on olla teine“ (Fernando Pessoa) – toob pea kõikidesse retsensioonidesse võõraks, teiseks olemise teema. Talvet kirjutab, et Önnepalu on autor, kes on eesti kirjandusse toonud postmodernismile omase soolise „teisesuse“ motiivi (Talvet 2004: 559). Ka Hasso Krull vaagib „Hinna“ motot homoseksuaalsuse teema taustal: „/.../ iga indiviid omaette on juba teistele teine, kuid selle äratundmine tähendab ometi radikaalset nihet eneseteadvuses.“ (Krull 1996: 6).

Kokkuvõtteks võib öelda, et retseptsiooni järgi on „Hind“ spetsiifilise esteetikaga romaan, mis mängib jõuliste sümbolite, intertekstide ja keeleliste võtetega. Reaalse tegevuse ja tegelaste asemel on esil abstraktsed tüübistikud, mis on tegeliku maailma

peegeldus kirjutaja siseilmas. Peategelane tunneb end „teisena“, võõrana ning sellest tajumusest tõukub kogu „Hinna“ olemus.

4. Heteroglossia „Hinnas“

Bahtinist lähtudes võiks võõra kõne analüüsi romaanis teostada karakteritsoone eritledes. „Hinna“ puhul oleks see meetod aga veidi komplitseeritud, sest teose üks eripärasemaid tunnuseid on just selliste häälte rohkus, mis ei kuulu kindlale tegelasele (või pole see tegelane tuvastatav). See-eest saab öelda, et „Hinna“ võõra kõne juhud esindavad mingeid valdkondi, (arhe- või stereo)tüüpe. Seda, et kindlatest tegelastest ja kohtadest on olulisem esindatav tüüp ja sümboolsus, on Önnepalu proosaloomingut analüüsid maininud ka Tiit Hennoste (Hennoste 1998: 68-69). Niisiis on järgneva analüüsi eesmärk kaardistada need tüübid, uurida, mil viisil nende hääled teksti lülitatud on ja kuidas need teose olemust mõjutavad.

4.1. Joonatan

Kogu romaani tekst, mida lugeja tajub Joonatani sisekõnena, on ometi esitatud kolmandas isikus, välise (autori) perspektiivi kaudu. Järelikult võiks ka Joonatani diskursust autori oma suhtes võõra kõnena käsitleda. Veel enam ajab segadusse asjaolu, et lugeja juhatatakse teksti sisse kui Joonatani raamatukirjutamisse:

(17)Jah, hommepäev /.../ kummardub tema, Joonatan, kirjutuspuldi kohale ja paneb kirja esimesed read, *selle* raamatu, tema, Joonatani raamatu alles tundmatu alguse... (Önnepalu 1995: 14-15)

Kas „Hind“ ongi Joonatani kirjutatud teos? Või on oma raamatu kirjutamine romaani süžeed läbiv tausttegevus? Vastus ei ole ilmselge ja neile küsimustele käesolev töö vastata ei proovi, küll aga näib selline perspektiivide segadik üleüldiselt olevat autori üks sihiteadlik võte. Lugeja ei saa kunagi päris kindel olla, kelle häälel kõlab. Kuna autoridiskursus on Joonatani omaga pea eristamatult segunenud, käsitlen Joonatani diskursust primaarsena ning kõik teised diskursused on selle suhtes võõrad.

Kolmandas isikus esitatud pihtimus annab pihtijale välise perspektiivi iseendale ja sellist distantseeritud kõnetüüpi kasutades on loodud mulje, nagu oleks Joonatan paiguti iseendalegi võõras. Erinevalt minajutustusest annab see autorile avaramad võimalused

tsiteerimisviiside kasutamisel. Joonatani diskursus on valdavalt esitatud siirdkõnes, kuid esineb ka otse- kaud- ja avatud tsitaate.

Otsekõne on Joonatani puhul huvitavalt rakendatud. Kogu romaani vältel kasutatakse seda vaid paar korda Joonatani ütluste kujutamiseks (otsesed repliigivahetused teiste tegelastega peaaegu puuduvad), rohkelt aga mõtete vahendamiseks. Muidu kohati kontrollimatult heitlevates mõtterägastikes on otsekõnes esitatud mõtted justkui mingid selginemispunktid, ülestunnistused iseendale või autosugestioonid:

- (18) „Ma olen diplomaat,“ **kordab ta iseendale**. Kes ei usu, sellele võib ta kasvõi kohe oma diplomaatilise passi ette näidata! (Önnepalu 1995: 85)
- (19) „Neetud,“ langetas ta enda üle **kohtuotsuse**. (Önnepalu 1995: 110)
- (20) „Ma olen kolmekümne kahe aastane ja raha pole mul kuigi paljukest.“ (Önnepalu 1995: 35)
- (21) „Ma olen kolmekümne kahe aastane...“ (Önnepalu 1995: 101)
- (22) „Igatahes pole mul küllalt raha, et ennast siit välja osta,“ teeb ta mõttes ohates **kokkuvõtte**. (Önnepalu 1995: 36)
- (23) „Ta armastaski minu raha,“ mõtleb Joonatan ja muigab selle mõtte peale. Ta pole tänini julgenud seda endale välja öelda, ja see **ülestunnistus** lõbustab teda. (Önnepalu 1995: 39)
- (24) Ta on lõõnud koguni **kahtlema**, kas mitte tema enda aju, tema kujutlus pole asunud lagunemisteele, kas ta pole mitte ise juba poolsurnud, kustuv ja hävinev, uskudes end ikka edasi elavat. /.../ „Ei, ma olen terve, ma olen ju paranemas...“ (Önnepalu 1995: 44)
- (25) „Ma pean selle välja uurima. Ma pean selles selgusele saama. /.../ Peaasi, ära pööra veel ära oma palet, ära kohku eemale!“ (Önnepalu 1995: 14)
- (26) „Eks ma isegi kuulu sellesse kadunud riiki,“ on ta **taibanud**. (Önnepalu 1995: 62)
- (27) „Ma viin need raamatud siit veel ükskord ära,“ on ta **ebamääraselt otsustanud**. „Vähemalt muist.“ (Önnepalu 1996: 62)
- (28) „Talisman,“ oli Joonatan **taibanud**. (Önnepalu 1995: 148).
- (29) „Pärastlõunane liin,“ **otsustab** Joonatan kella vaadates nagu mõni pensionile lastud postijaamaülem. (Önnepalu 1995: 163)

Näidetes 26, 27, 28, ja 29 peegeldab otsekõne saatev verb mõtte konkretiseerumist, selginemist (*otsustama, taipama*) ja näites 18 enesesisendust (*iseendale kordama*). Analoogselt toimivad saatelauses näidetes 19, 23 ja 24 mõtteliigi nimetused (*kohtuotsus, kokkuvõte, ülestunnistus*). Muuhulgas selgub näite 23 saatelausest, et otsekõne tegelase sisemonoloogi vahendamisel võib kujutada „endale väljaütlemist“, mis nõuab julgust mõttega silmitsi seista. Näide 21 sisuliselt kordab näidet 20, mis romaanis esineb mitukümmend lehekülge varem. Kummagi puhul ei esine enne ega pärast tsitaati konventsionaalset saatelauset, isegi mitte mõtteliselt saatvat tekstiosa. Tegemist oleks nagu fikseeritud sedastusega, mis ikka ja jälle Joonatanile meelde tuleb. Näide 24 on väljavõte pikemast Joonatani sisemist ärevust ja kõhklusi edastavast tekstiosast, kus otsetsitaadi vormis positiivne enesesisendus on nagu päästerõngas, mis ei lase uppuda iseenda dekatentlikkusele kalduvasse (poolteadlikku?) mõttekäiku. Ometi lõpeb kindlust andev deklaratsioon kolme punktiga, millega kirjapildis võidakse väljendada kõhklust.

Alapeatükis 2.6 tõin välja, et suurem osa „Hinna“ avatud tsitaatidest on kumulatiivsed ehk tsiteeritud sõnu ei kasutata irooniliselt või muul moel nende konventsionaalset tähendust ümberlukkavalt. Sellegi poolest selgub tihti tsitaati ümbritsevast kontekstist, sellele järgnevast tekstist, et mingi nihe, osaline mittenõustumine siiski esineb, ka iseenda (Joonatani) suhtes.

(30)Jah, ta on võtnud selle korteri „**nii paariks kuuks**“ ja **nüüd** on ta siin elanud **juba kaks aastat**. (Önnepalu 1995: 63)

(31)Ta on olnud ka päris „**taimetoitlane**“, aga seda **ilma erilise sisemise veendumuse** või järjekindlusest, /.../ (Önnepalu 1995: 66)

(32)Ja kui ta seisabki sellel klaaril ärasõiduhommikul siin akna all oma harilikul vaatluspostil, heietades neid „**süngeid**“ mõtteid, **siis tegelikult on need kõige lootusrikkamad mõtted**, milleks ta üldse on võimeline, /.../ (Önnepalu 1995: 78)

(33)Vahel talle tundub, et see „**suurepärase vaatega**“ (linn, tornid, meri, laevad...) töökabinet **on mingi õhuilma kaevatud haud**, äraspidine mausoleum, /.../ (Önnepalu 1995: 20)

(34)See „**väljavaade**“, mis esialgu oli tundunud talle hingemattev ja võimas (taevaavarus, tornid, laevad), **tundub nüüd aknale kleebitud pildina**. (Önnepalu 1995: 23)

Näidetes 30 ja 34 ei sea kõneleja kahtluse alla kellegi teise öeldut, vaid rõhutab, et *nüüd*, kõnehetkel, ei samastu ta enam mineviku enda seisukohtadega; mineviku kontekstis olid need aga tõesed. Nii saab kõneleja küllaltki ökonoomselt kasutada sõnu üheaegselt kahes kontekstis. Sama võib kehtida ka näite 33 puhul, kuigi otsesõnu pole väljendatud, et tegemist on mineviku enda sõnadega; osaliselt kinnitab seda küll näide 34, sest jutt on samast töökabinetist.

Teisalt saab näidet 34 ühildada näidetega 31 ja 32 sellisel alusel: jutumärgid rõhutavad, et kasutatakse sõna, mida üldiselt kasutatakse (mida teised inimesed kasutavad) silmas peetud tähenduse tähistamiseks, kuid millega kõneleja täielikult ei nõustu. Sellisel juhul ei peaks neid tsitaate selles alapeatükis käsitlema, sest see poleks Joonatani võõras kõne. Paljudel juhtudel on pea võimatu otsustada, kelle diskursust need sõnad esindavad. Mittenõustumisest hoolimata ei võeta kasutusele muud sõna, vaid kasutatakse enese väljendamiseks võõrast sõna: nii saab ühelt poolt distantseerida end teiste keelest ja teisalt (parema puudumisel?) neid ikkagi rakendada. See tähendab – need sõnad on ikkagi osa Joonatani enda keelest, kuid tajutud võõrana. On eriti tähelepanuväärne, et näidetes 31 ja 34 on avatud tsitaat tehtud noomenitest, mitte nendega kaasnevatest adjektiividest, justkui sooviks kõneleja küsimärgistada mitte millelegi omistatavaid jooni, vaid entiteete iseeneses.

Avatud tsitaate on kasutatud ka lihtsalt rõhutavana, ilma selget tähendusnihet peegeldamata:

(35) Kuigi juba lapsepõlves meeldis talle, kui taskus oli münte, mille eest ta *võis* kooliteel „**sada grammi neid komme**“ osta või midagi muud. Hiljem ta küll taipas, et seda „**midagi muud**“, mis *tolle* raha eest sai, oli siiski kole vähe. (Önnepalu 1995: 38)

Viimases näites on avatud tsitaadid kui killud, mis esindavad Joonatani lapsepõlve, rõhutatult on kasutatud selliseid sõnu, mida Joonatan kasutas enda lapsepõlves mingis korduvas situatsioonis.

Teoses on mitu korda rõhutatud Joonatani erilist seost häältega, mis kõlavad tema sees ja ümber; sõnal või helil on jõud suunata Joonatani mõttekäiku sel määral, et vahepeal jääb mulje, et Joonatan on mängukann nende jõudude käes ja oma häält tal polegi.

(36) „Aasta pärast...” mõtleb ta äkki, teadmata isegi miks. Õieti ta nagu kuuleb neid sõnu, justkui keegi teine **oleks need öelnud või ütles – ta kuulatab nende kõla, imestab, kuidas nende värv mere värviga kokku sulab.** (Önnepalu 1995: 71)

(37) Ta ei pühendaks koertele vist poolt mõtetki oma peas, kui nad praegu ei hauguks, kui nad ometi ükskord kuuti poeksid ja laseksid vaikusel oma seadusliku koha sisse võtta. (Önnepalu 1995: 90)

(38) /.../piisas ema või vanaema tulekust, aitas, kui nad tule põlema panid ja ütlesid **hariliku häälega mõne hariliku sõna**, ja hirm oli kadunud /.../ (Önnepalu 1995: 91-92)

Joonatani hääletaju on nii filigraanne, et ulatub lausa sünesteesiaani: ta tajub sõnade värvi (36). Sama näide on huvitav veel seetõttu, et Joonatani jaoks on avatud mõlemad võimalused: nii see, et ta on neid sõnu varem kusagil kuulnud kui ka see, et keegi sõnab need samal ajal kui sõnad tema mõttesse jõuavad. Nii võib hääle algupära otsimisel jõuda suisa müstiliste läteteni. Näide 37 on väljavõte Joonatani pikemast arutelust koerteteemal, mille ajendas lihtne asjaolu, et koerte haukumine ei lasknud Joonatanil magada. Näide 38 viib tagasi lapsepõlvemälestuse juurde, mil kellegi hääle kuulmine aitas iseenese hirmupuntrast vabaneda.

Romaani vältel väljendab Joonatan mitu korda diskrediteerivat hoiakut iseenda hääle, ütlemissõiguse suhtes. Ta ei ole kindel, kas ta oskaks ja julgeks olla tema ise. Vahel ta justkui sooviks iseenesest vabaneda, asendada enda sõna ütlemise raskus kellegi teise sõnaga, mistõttu need kohati eristamatult segunevad. Soov kuuluda teiste hulka, mitte olla üksik sulatab Joonatani ja teiste tegelaste hääli, samas on need talle vahel sama eemaletõukavad kui ta ise. Järgnevalt toon välja tekstikohti, mis peegeldavad Joonatani vastakat pingevälja enda ja teiste vahel:

(39) On tal üldse õigust midagi öelda? Kust ta teab? Millele ta tugineb? Oma ebakindlusele? (Önnepalu 1995: 43)

(40) Ja tema, Joonatan? Tema tõeline hääl, tema tõeline laul? Kui ta isegi julgeks selle kuuldavale tuua (kui ta ka ise seda oskaks!), kas siis leiduks selle jaoks kuulja kõrv, teine samale sagedusele seatud aju? Või tuleksid inimesed pikkade ritvadega, et alla lüüa ja surnuks materdada see viiksuv vördjas /.../ (Önnepalu 1995: 102)

- (41) Täielik vaikus on tegelikult hirmus. /.../ Sest kui välise maailma uinutavad kohinad viimseni vaikivad, siis hakkavad kostma su unetut keha ümbritseva maja hääled, justkui oleks seal keegi. Ja selle teise, lähema maja, su enda liha hääled: vere koputus vastu keha seinu, aju prõmmimine kolbas... (Önnepalu 1995: 90)
- (42) Koht vabaks teha, eest ära astuda, mitte olemas olla. Või olla nii, nagu polekski. Aga kuidas see võimalik oleks, seda Joonatan ei tea. (Önnepalu 1995: 67)
- (43) Kui temagi, Joonatan, saaks kesta maha ajada, selle kuhugi korterisse vedelema jätta! /.../ Tal oleks uus nägu, ta võtaks uue nime, kusagil mujal pinnale ujuda, jutustada, et on passi ära kaotanud... (Önnepalu 1995: 12)

4.2. Ada ja Vittorio

Joonatani enda kõrval on üks rõhutatumaid hääli iganenud, möödunud aja Eesti esindajatel: need on maainimesed, enamasti eakad, kelle leksikas esineb nii murdelisust, ebaõnnestunud kirjakeelsete vormide kasutamist kui ka nõukogude režiimiga seonduvat leksikat.

Selle tüüpi tšenter on kahtlemata eakas naine Ada, Joonatani sugulane, kelle juures Joonatan mõnda aega elab. Ada saab „Hinnas“ küllaltki palju sõna, kusjuures tihti otsetsitaatide kujul, mida teistele tegelastele (v.a Georgile) nii palju ei lubata. Ada idiolekt on väga isikupärane: ekspressiivne, arhailiste joontega ja kohati murdeline.

Kuigi Ada otsetsitaadid pärinevad paljuski konkreetsetest olukordadest, kus Joonatan temaga koos on, ei astu nad pea kunagi otsesesse dialoogi. Ada ei pöördugi otseselt Joonatani poole, Ada maailm õieti ei võimaldagi dialoogi, see on suletud süsteem, see lihtsalt kõlab ega ootagi interaktsiooni muude häältega. Ada diskursuses on palju korduvusi, Joonatani jaoks kõlab Ada jutt vahel nagu vana tuttav kassetilint, mis ka natuke ära on tüüdanud.

- (44) „Ja muudkui külm ja külm, rohi ei kasva. Tea, mida need loomad sööma peaksid... Nälja aasta! Nälja aasta, mis muud!“ (Önnepalu 1995: 34)
- (45) Ada on seisnud seal pimedas ja pomisenud **nagu igapäevast palvet**: „Nälja aasta, nälja aasta, mis muud...“ (Önnepalu 1995: 193)
- (46) „Too aga naine majja, mis sa veel ootad!“ **meelitab ta vahetevahel** Joonatani. (Önnepalu 1995: 70)

(47) „Mis sa veel ootad,“ **meelitab ta teinekord** Joonatani, „vii võrgud sisse, soolame tunnid lesta täis, head rasvased võtta!“

(48) /.../ need olid suuremalt jaolt juba mitu korda kuulnud lood, Ada **püsirepertuaar**, mis keerles sajandi alguse (Ada noorusaja) või „kolhoosi aja“ sündmuste ümber.

(49) Ja iga kord avaldab ta siis **täpselt ühtemoodi sõnadega** oma imestust ja nõrdimust koerte ärarikutuse üle: „No mis asi see siis nüüd ometi peaks olema! *Hülgerasva* ka enam ei taheta! Lükkavad pealegi ninaga... Puhuvad! Nigu ei tea mis irmsat asja oleks antud... Ei nisukesi ei tasu küll siin õues pidada. Ära lõpetada, muud midagi!“ (Önnepalu 1995: 88)

Näidetes 44 ja 45 on sõnasõnaline kattuvus, kuigi lausutud on need eri olukordades. näite 45 saatelauses olev võrdlus igapäevase palvega vihjab samuti, et tegemist on paljukuuldud sõnadega, nagu ka *püsirepertuaar* näites 48. Näited 46 ja 47, mis samuti on teineteisele väga sarnased, esindavad otsekõne stereotüübistavat kasutust: *meelitab vahetevahel/teinekord* märgib, et analoogsete avaldustega esineb Ada tihti. Stereotüübistav on ka näide 49, sest kuigi Joonatani meelest kasutab Ada selles korduvas olukorras alati täpselt samasuguseid sõnu, on see tegelikult võimatu, eriti arvestades seda, kui täpselt on selles tsitaadis märgitud (emotsionaalsed) intonatsioonid: nii kolme punkti, hüüumärgi kui ka kursiivi abil.

Ada keel, erinedes tuntavalt muudest allkeeltest, ka Joonatani enda keelest, on rohkesti esindatud ka avatud tsitaatide kujul. Ada diskursus toob sisse mingi Joonatani jaoks kadunud maailma – tema sõnad on selle ikooniks.

(50) Nojah, eks Ada ole isegi oma elu ajal näinud „neid riikisi ja valitsusi“, üks on tulnud ja teine läinud... Polevat „teada ühti“, kauaks „seegi“ veel jääb. Kui Ada ütleb „riikisi ja valitsusi“, siis Joonatanile kerkib silmade ette viimase keisri perekonna pilt, värviline litograafia (sajandi algusest) /.../ (Önnepalu 1995: 69)

Näide 50 ilmestab muuhulgas seda, kuidas sõnad sellisel kujul, nagu Ada neid ütles, toovad Joonatani silme ette pildi mitte sõnade otsest tähendusest, vaid mingi sellega tunnetuslikult seotud kujutise. Ehk seepärast, pildilisuse rõhutamiseks, on avatud tsitaadina esitatud ka selliseid Ada sõnu, mis lingvistiliselt kuidagi kirjakeelest ei erine. Järgmises näites on näha, kuidas Joonatan on Adaga sisuliselt nõus, kuid sellegi poolest on mõned Ada sõnad esitatud avatud tsitaadina:

(51)Joonatanile meeldib, samuti kui Adale, et kogu heinamaa, kõik põõsääred niidetud saaksid. Ada meelest oleks see „maa raiskamine“, kui põõsaalused „karvaseks“ jääksid. Joonatan omakorda tahab näha seda tühjust ja lagedust, mis heinamaal oma koha sisse võtab, kui hein saab kokku riisunud ja ära veetud. (Önnepalu 1995: 174)

Kuigi Ada tekst on kinni jäänud oma aega, ei ole see Joonatanile mõistmatu ja ta saab seda lugejalegi selgitada:

(52)/.../ „**vanade inimeste**“ (st. **tema vanemate**) jutu järgi olevat keisri ajal olnud „hea odav“ püülijahu, separaud ja sitsiriie. (Önnepalu 1995: 70)

Adaga sarnast diskursust esindab külaveidrik Vittorio. Vittorio keeles esineb palju murdelisi ja vigaseid vorme, kuigi:

(53)Joonatan paneb tähele, et temaga rääkides püüab Vittorio kasutada raadiolikke, raamatulikke sõnu ja väljendeid. (Önnepalu 1995: 80)

Sellegipoolest esindavad tsiteerimiseks valitud killud Vittorio keelest pigem just seda teist külge. Kuigi Vittorio võib proovida Joonatani heakskiitu pälvida „kõrgema“ keele kasutamisega, ei pea Joonatan seda ilmselt Vittoriole tegelikult omaseks.

(54)„Aga vat seda apollot ei saa kohe kuidagiviisi kätte, tee mis tahad!“ kurdab Vittorio Joonatanile, kelle ta on „majaki juure“ oma elamisse meelitanud, et talle „oma kollektsioonisi“ näidata.

Tekstist ei selgu Joonatani selge hoiak Vittorio suhtes. Kuigi ta keel on tuntavalt erinev, ei võõrista Joonatan teda nii nagu näiteks meedia- või poliitikavaldkonnaga seotud keelt (neist täpsemalt järgmistes alapeatükkides). Järgnev näide illustreerib seda, kuidas sõna Vittorio leksikast Joonatani omasse vastu võetakse:

(55)Keset saali lösutas **mingi raudmürakas**. „Elavhõbe!“ kuulutas Vittorio tähtsalt. See „**pomm**“ **olevat** elavhõbedat täis, et oleks hästi raske. Pomm on vanasti peegleid ringi ajanud: vändatud õhtul üles, nagu kellapomm. (Önnepalu 1995: 83)

Esialgu ei tea kõneleja, millega täpselt tegemist on (*mingi raudmürakas*). Seejärel saab raudmürakas endale nimeks *pomm*, mille arvatavasti annab olukorraga juba varem

tuttav olnud Vittorio – sellele viitab kvotatiivne konstruktsioon. Viimases lauses *pomm* enam jutumärkidega esile tõstetud pole, see on täielikult tsiteerija keelde integreerunud.

4.3. Avalik diskursus: poliitika ja meedia keel

„Hinnas“ on palju seesuguseid tsitaate, mille analüüsimiseks lähikontekstist tuge ei leia, ent mis moodustavad kogu teost läbiva temaatilise võrgustiku. Üks seesugune teemagrupp on poliitikaga seotud: peategelane Joonatan töötab välisministeeriumis, ent on kõige sellega seonduva suhtes selgelt skeptiline. Ta kirjeldab ministeeriumi vanglana, mille sisutute töötundidega ta kuidagi harjuda ei suuda (Önnepalu 1995: 20).

(56) See on lõppude lõpuks tema töö, kursis olla oma vastutuspiirkonda kuuluvate riikide poliitikaga, omades ühtlasi ülevaadet ka kogu „**rahvusvahelisest elust**“. /.../ võtta ajaleht ja lugeda „**uudiseid**“ /.../ Nii palju kui ta teab, pole see „**diplomaatilistes ringkondades**“ mingi saladus. /.../ See avati paar aastat tagasi, P. presidendi visiidi puhul „**sellesse taasiseseisvunud riiki**“. (Önnepalu 1995: 22-23)

(57) Sedagi „**abinõu**“ oli siseminister maininud seoses „**julgeolekukaalutlustega**“ ja palunud elanikel sellesse „**mõistvalt suhtuda**“. (Önnepalu 1995: 49)

Keeleliselt ei ole näidete 56 ja 57 avatud tsitaadid eriliselt tähelepanuväärsed ja kuigi näites 57 on neil sõnadel olemas autor, ei ole need ilmselt esile tõstetud siseministri idiolektina. Need on märksõnad, mis esindavad maailma, kuhu Joonatan ei taha kuuluda, millest ta end distantseerida tahab. Joonatani jaoks on vastuvõetamatu poliitiliselt filigraanse sõnastuse jõud, mis varjutab nendega seotud probleemide tegeliku olemuse:

(58) „Hävitajate lennujuhtimiskeskus,“ ütleb ta [Prantsusmaa president], justkui ütleks „Vaniljekreem“ või „Metsmaasikad“. (Önnepalu 1995: 95)

(59) Aga juba ongi küsimus selleks korraks lahendatud, /.../ tülikas probleem vaikselt „jätkuvate kompromissotsingute“ kaleviga kinni kaetud. (Önnepalu 1995: 98)

Teine suur teemagrupp, mis samuti avalikku diskursust esindab, on meedia. Rõhutades meedia liialdavat sõnavara, juhib kirjutaja taas tähelepanu sellele, kuidas midagi nimetatakse ning et see on tema taju järgi nihkes tähistatava tegeliku olemusega.

(60) Võib-olla maetaksegi seda kurjategijat, seda „tähtsat allilmategelast“, **nagu ajaleht teda posthuumselt tituleeris**, seda noormeest, kes „kuritegelike grupeeringute omavahelise arveteklaarimise käigus“ paar päeva tagasi tänaval sõelapõhjaks lasti. (Önnepalu 1995: 36)

(61)/.../ ja sealt astub välja „välismaa ärimees“, **nagu ajaleht neid aupaklikult nimetab**. (Önnepalu 1995: 36)

Samamoodi peetakse ülemäära pateetiliseks üldisesse avalikku diskursusesse kuuluvat:

(62)/.../ see oli siis ka tema riik, „**kodumaa**“, **nagu rõhutati pidupäevakõnedes** /.../ (Önnepalu 1995: 68)

Viimases kolmes näites avatud tsitaadiks märgitud fraasid tunduvat olevat seesugused, mis pole rangelt vaid meediale või avalikule diskursusele tunnuslikud, vaid võivad kuuluda ka tavaliste inimeste leksikasse. Önnepalu tekstis aga on nad tunnetatud võõrana, olles markeeritud nii jutumärkide kui järgneva hinnangulise kommentaariga.

Meediakeel on mõnikord esile tõstetud hoopis kursiivkirjas, ent olulist sisulist erinevust sel esiletõstmisviisil ei näi olevat.

(63)Ta laseb silmadel üle pealkirjade käia. **Ei midagi erilist**. Üks rasvane tiitel kuulutab, et *autoriteetse Lääne instituudi hinnangul* olevat siin tegemist *endiselt konfliktiohtliku piirkonnaga*. Joonatan kehitab õlgu: **ikka see vana tüütu jora**. (Önnepalu 1995: 161)

Näites 58 toodud katkendi olen esile tõstnud, sest seal peegeldub selgelt Joonatani diskrediteerivat suhtumist meediadiskursusesse.

4.4. Georg

Hennoste sõnul on Önnepalu proosa tegelastüübistikus mõne tegelase näol alati esindatud lääneeuroopalik kultuur – „Hinnas“ on see kehastunud Joonatani prantslasest sõbra Georgina (Hennoste 1998: 68). Georgi häälel kõlab pea eranditult otsetsitaatide kujul. Nagu teooriapeatükkides kirjeldatud, on otsetsitaat lineaarstiili ilming: sel kujul on tegelase häälel tsiteerija häälest kõige selgemini eristatud.

Bahtin nimetab sellisel kujul esinevaid diskursusi autoriteetseteks: neil on kõneleja üle suur võim ja nende taasesitamise kuju tekstis on üldjuhul jäik, lubamata tsiteerija

intonatsioone ja hinnanguid sellesse tungida. Kui tsiteerija autoriteetset diskursust mingil viisil diskrediteerib, lahtub selle võim ja see muutub n-ö reliikviaks. (Bahtin 2004: 342-344)

Joonatani ja Georgi vahel ei ole „Hinnas“ ühtegi selget repliigivahetust, tihti Joonatan kas vaikib, vastab mõttes või pole lihtsalt välja toodud tema sõnu, mis vestluses vaikimisi olemas võisid olla.

(64) „**Kas sa üldse kuuled mind**, kas sa üldse saad aru, kellega sa räägid, see olen mina, Georg!“ „Ja mis siis!“ oli Joonatan **mõelnud, seda siiski välja ütlemata**. Jääks see juba vait, lõpetaks ta juba ära! „Me ei leidnud ühist keelt.“ Nii vahel öeldakse, mõeldes „keelt“ ülekantud tähenduses. **Nende puhul oli see kehtinud otseses mõttes**. (Önnepalu 1995: 46)

(65) „Siis me võime vaikida, kui oleme teineteist juba tundma õppinud,“ **oli Georg teda vestlema manitsenud**. Joonatani vaikimine oli talle tundunud kahtlane. (Önnepalu 1995: 127)

Need näited ilmestavad seda, et Joonatani ja Georgi vestlused olid pigem Georgi monoloogid. Joonatan väidab, et nendevaheline sõnaline suhtlus on võimatu, sest Georg on *võõras loom*:

(66) Aga lihtsalt rääkimine, nii nagu räägitakse, nagu temagi, Joonatan, on küllalt rääkinud, /.../ see tundus talle Georgi puhul **mõeldamatu**. Georg oli **võõras loom**, kes oli viimaks tunginud tema kujutluse laastamata tihnikusse ja keda tema seal südame põksudes varitses. **Nad poleks iial tohtinud vahetada ühtegi sõna...** (Önnepalu 1995: 127)

(67) „Oled sa surnud või elad?! Kas sa üldse saad aru, kes sinuga räägib?“ Joonatan oli aru saanud, et **tal polnud sellest aimugi**. (Önnepalu 1995: 40)

Ühes vähestest näidetest, mil Georgi sõnad on avatud tsitaatidena integreeritud Joonatani diskursusesse, näib, et Joonatan on Georgi diskursuse töötlemisel julgem olnud kui muidu, sest soovis Georgiga sel teemal dialoogi astuda:

(68) [Joonatani kirjutatud raamatu] minategelane oli Georgi meelest olnud „liiga külm, liiga küüniline“, **ühesõnaga kahtlane tüüp, pealegi põhimõttelage**. Joonatani oli see hinnang üllatanud ja kuidagi isiklikult puudutanud, ta oli otsustanud Georgi ümber veenda, aga lõppkokkuvõttes oli teda veennud ainult tema esialgse seisukoha õigsuses. Jah, **tõsi, nagu ikka...** (Önnepalu 1995: 46)

Lisaks avatud tsitaadile väljendub Georgi diskursusega vabamalt ümberkäimine (stiili maalilisus) ka selles, et pärast Georgi sõnu Joonatan omakorda tõlgendab neid; seejärel väljendab mittenõustumist, oma arvamust. Lõpuks aga veendub Joonatan Georgi diskursuse ülimuses, alatises tõesuses. See tekstikoht on tähelepanuväärne seda enam, et see kirjeldab Joonatani ja Georgi esmakohutust: pärast seda on Georgi maailm Joonatani omast palju distantseeritum ja esineb vaid otsetsitaatide kujul – autoriteetse diskursusena.

4.5. Lapsepõlve keel

Joonatani teksti on põimitud palju lapsepõlvest pärit õpetusi. Kuivõrd lapsepõlves olid need õpetused tema jaoks autoriteetne diskursus, midagi, millele Joonatan pidi alluma ja millega vaidlemiseks tema sõnal poleks jõudu olnud, on need esitatud otsetsitaatidena. Sisemist vastuolu nende õpetustega väljendab Joonatan tsitaadile järgnevas tekstis. Need sedastused on tehtud hiljem, täiskasvanuna, kuid tagantjärele ei suuda see siiski lõhkuda diskursuse terviklikkust ja fundamentaalsust. Need on autoriteetse diskursuse reliikviad.

(69) „Ära songi söögi kallal! Söö, mis sulle ette on antud. Inimene ei tohi olla nii valiv!“ korrati talle lapsepõlves. Ja juba ta songib söögi kallal, mida talle veel ette antud polegi... (Önnepalu 1995: 97)

(70) /.../ tal kästi minna õue mängima – „Mis sa aeled ilusa ilmaga siin toas, mine välja mängima!“ –, aga ta ei tahtnud, sest väljas oli veel ahistavam /.../ (Önnepalu 1995: 105)

(71) „Raha eest saab kõike,“ oli öeldud juba tema lapsepõlves, kuigi siis ei vastanud see ilmselgelt tõele.

Joonatani lapsepõlve kodukeelega külgneb üldine sovetiaegne diskursus (mida osaliselt esindab ka Ada). Konkreetsete koduste õpetustega mitteseotud nõukogudeliku keelega käiakse tsiteerimisel vabamalt ümber:

(72) Tõesti, imelik, kui palju **räägiti** tol ajal lihast. Liha „**polnud saada**“ /.../ Või alles toodud, aga juba „**halva näoga**“. Kes „**ilusa tüki**“ koju viis, see oli õnnega koos! (Önnepalu 1995: 29)

(73)/.../ oma välisministeeriumi palga eest võiks ta uutest külmlettidest osta nii „ilusa näoga“ lihatüki, kui iganes tahaks. (Õnnepalu 1995: 32)

Näites 72 olen lisaks jutumärgistatud fraasile esile tõstnud ka umbisikulises tegumoes *räägiti* – see näitab, et järgnevad avatud tsitaadid on stereotüüpse loomusega, esindades mingi diskursuse püsielemente, mille kasutajaskond on hoomamatu. Sisu mõttes pole lihast rääkimine sealkohal eriti oluline, kuid selle efektne keeleline kuju representeerib kogu diskursust. Mõni lehekülg hiljem (näide 73) kasutatakse väga sarnast väljendit juba kaasaegses kontekstis ning see seostub näites 72 toodud tekstikohaga ja seekaudu juba avarama valdkonnaga. Kuigi nõukogudelik keel on Joonatani keelest avatud tsitaatidena eraldatud, ei suuda Joonatan end sellest täielikult eraldada.

4.6. Rahva hääl

„Hinnas“ on palju selliseid hääli, millel puuduvad spetsiifilised tüübimarkerid ja mille autoriks võib pidada üleüldiselt teisi inimesi, ühiskonda. Seesugused tsitaadid on eriti tugevalt stereotüpiseeriva ja kujutlusliku loomusega – need peegeldavad eelkõige seda, millisena Joonatan tajub teisi, milline on tema suhe abstraktsemalt inimkonnaga. Selline võte loob mulje, nagu kuuleks lugeja tõepoolest tsitaadiga kujutatud inimeste häält, kuigi tegelikult on pigem tegemist Joonatani arvamusega nendest inimestest. See arvamus vormub kujutluseks nende häältest:

(74) Vanale turuplatsile kogunenud rahvas kohmetub veelgi enam. niikuinii ei tea keegi, mis teha, kuidas olla selle imeliku vaatemängu ajal. **Kas nüüd peaks plaksutama või? Vaat kui pika lause meie keeles ära õppinud, ise vana mees! Aga mis süüst ta seal sonib? Kes talle andeks peab andma?** (Õnnepalu 1995: 48)

(75) Kui temagi, Joonatan, saaks kesta maha ajada, selle kuhugi korterisse vedelema jätta! Inimesed leiaksid ja laiutaksid käsi: **minema lipsanud, raisk! Mine nüüd otsi veel seda...** (Õnnepalu 1995: 12)

(76) „Nii see on!“ **parastavad mõistlikud.** Ja ometi pole see üldse nii /.../ (Õnnepalu 1995: 136)

(77) [Palatites olid] peaaegu eranditult vanakesed, kelle perekonnad olid kodust jalust ära sokutanud, ravima mõnda üldist ja lootusetut vanainimesehäda: „**Ega ta sellest nüüd**

muidugi enam ei parane, aga eks ta ole ikka seal arstide hoole all ja..." (Önnepalu 1995: 45)

Näites 74 on Joonatan justkui verbaliseerinud kohmetuse, mida ta end ümbritsevas rahvahulgas tajub. Selleks on kasutatud otsest siirdkõne, mis tähendab, et sisuliselt on tegemist otsekõnega, kuid see pole jutumärkidega markeeritud. Sama vormi kasutatakse näites 75, mis on eriline selle poolest, et tsitaadile eelneb saatelause. Seal puudub küll konkreetne ütlemisverb, ent kirjeldatud on hetke, mil Joonatani arvates inimesed nii ütleksid. Saatelauses on kasutatud tingivat kõneviisi, mis osutab kogu situatsiooni imaginaarsusele. Sarnane ilma ütlemisverbita saatelause on tsitaadil näites 77, kus on kujutletud inimeste põhjendust (või vabandust) saatelauses kirjeldatud olukorrale. Ka näide 76 on samuti tugevalt kujutlusliku ja abstraheeriva loomusega. Joonatan vastandab end seal *mõistlikele*, keda ta arvab end *parastavat*.

Hoopis teist laadi on tsitaadid, kus Joonatan otsesõnu küsimärgistab väga tavalisi sõnu, mis tähistavad mingeid kontseptsioone, mida kõik teised inimesed näivad üksmeelselt mõistvat. Joonatan aga sellesse teiste ühisesse maailma ei kuulu:

(78) Võib ju olla, et see „laste süütus“, „lapsepõlve puhtus“, millest räägitakse, ongi olemas – igatahes **tema pole sellest kunagi osa saanud**. (Önnepalu 1995: 104)

(79) Sama hämaralt, aga kindlalt hakkas ta ennast niisiis pidama osatuks, väljaheidetuks, kellel mingi saatusliku eksituse läbi lihtsalt **puudub ligipääs sellele, mida nimetati „armastuseks“** ja mis pidi raamatu andmetel olema elus peamisi sihte, peamisi peitvarandusi, mida otsida. (Önnepalu 1995: 110)

Joonatan tunneb, et teistele kuulub maailm, millele temal üksi *puudub ligipääs* ja millest ta kunagi *osa pole saanud*. Allumine pidevalt taastoodetavatele (käibe)tõdedele; nõustumine üleüldiselt aktsepteeritud arusaamadega osutub Joonatanile võimatuks ja vastumeelseks. Vaadeldes ümbritsevat elu justkui kõrvalt ei saagi ta sellega empaatilist läbikäimist saavutada ning see omakorda soodustab stereotüpiseerivat ja võõristavat suhtumist.

Kokkuvõte

Tõnu Õnnepalu „Hind“ on teos, milles on minimaalselt tegevust ja kõrvaltegelasi – neid asendavad peategelase, Joonatani mõttemõlgutused, meenutused ja pihtimused. Sellest hoolimata on tekst intensiivselt dialoogiline: dialoog toimub Joonatani diskursuse ja sinna tunginud häälte vahel. Analüüsi käigus ilmnemiseid võõraste häältega seonduvalt erinevad jõujooned.

Asjaolu, et Joonatani pihtimused on esitatud kolmandas isikus, võimaldab autoril peategelase sisekõne edastamisel kasutada erinevaid kõnetüüpe ja selle abil peegeldada tegelase erinevaid seisundeid. Otsetsitaatidena kajastuvad Joonatani selged tõdemused, otsused ja enesesisendused. Avatud tsitaatid väljendavad tegelase distantseerumist iseenda (varasematest) seisukohtadest, eneseirooniast; samuti võivad need esitada mingeid mälestusekilde. Joonatan on erakordselt sõna- ja helitundlik, ühtpidi soovib ta teiste diskursustest end eraldada, teistpidi on tal hirm ja oskamatus enda tegelikku häält väljendada ning sel juhul aitab võõras kõne seda tühimikku täita.

Joonatan räägib ja mõtleb, kasutades sõnu – omi ja võõraid – mille tinglikkusest ta ühtaegu painavalt teadlik on. Kuigi keeleline väljendusviis võib olla tugevas dissonantsis sellega, millest tegelikult räägitakse, on sõna kujutusjõud suur. Ka inimesed või inimrühmad, kes tegelikult parasjagu ei räägi, võivad Joonatani kujutluses kõneleda mingil kindlal viisil: see peegeldab Joonatani nägemust neist. Maailmapilt peab saama kõlada – on sedastanud ka Bahtin.

Kõige vähem on mänguliselt ümber käidud Georgi diskursusega. See on selgelt autoriteetne võõras diskursus – lisaks isiklikule ihaldusväärsusele esindab Georg Joonatanile kohati ihaldusväärset, üliluslikku ja samas võõrast Lääne maailma. Suhe Georgiga tähendab vaikides tema monoloogi kuulamist. Kui Georgi diskursuse autoriteet on elav ja kehtiv, siis lapsepõlve-õpetustest on saanud reliikvia, surnud autoriteet. Ada esindab iseendasse sulgunud iganenud maailma, mis ei lase end „uuest ajast“ häirida. Joonatanile esindab Ada igavalt korduvat, ajast maha jäänud, samas koduselt turvalist ja tuttavlikku maailma.

Eraldi soovin tähelepanu juhtida avatud tsitaatidele, mis „Hinnas“ tugevalt esil on. Avatud tsitaatide mõju tekstis on mõneti sarnane siirdkõnele: segunevad tsiteerija ja tsiteeritava diskursus nõnda, et tsitaadi kompositsioon on osaliselt tsiteerija kontrolli all, kuid siiski säilib midagi tsiteeritava keele eripärast. Seega võiks avatud tsitaate vaadelda isegi siirdkõne leksikaalse avaldumisvormina, seda enam, et „Hinnas“ esinevad avatud tsitaadid pea alati siirdkõnelises ümbruses.

Avatud tsitaadid on ühtlasi justkui peeglikillud: jutumärkidega esiletõstetuna sõna ikoonistub ja võib lisaks oma propositsioonilisele tähendusele viidata väga laiale sihtvaldkonnale. Kui tsiteerija väljendab tsiteeritava sõna suhtes mingit hoiakut, võib see peegeldada tema hoiakut kogu sellega kujutatava teema või maailmavaate suhtes. Avatud tsitaadid rõhutavad sõna kui tähistusvahendi tinglikkust ja võimatust neile fikseeritud, objektiivset tähendust omistada. Kõneleja saab millestki rääkida, sidumata end seejuures vastutusega öeldu tähenduse, tõesuse või sellega nõustumise eest ning diskrediteerida tsitaadi allika autoriteeti ja tõsiselt võetavust. Kõige olulisemaks osutub selline kujutusviis meedia- ja poliitilise diskursuse representeerimisel. Sel viisil pragmaatiliselt rikastatud tekst on erakordselt tähendustihe ja omamoodi ökonoomne: väheste sõnadega saab palju öeldud.

Õnnepalu stiil põikleb kõrvale dogmaatilisusest, veendunud sõna ütlemise raskusest ja vastutusest; tihedalt dialogiseeritud tekstikude jätab alati võimaluse mitmele tõlgendusvariandile, justkui soovitakse võimaldada veel ümbertegemist, -hindamist ja – mõtlemist. Joonatan justkui ei leiakski oma autentsust ja jääb enda ja teiste vahele. Võõraid diskursusi töödeldakse kohati väga julgelt ja ilmekalt, samas on teiste sõnad Joonatanile hädavajalikud eneseväljendusvahendid. „Hinna“ moto – „Elada on olla teine“ – näib selles valguses tähistavat elamist teiste poolt ära räägitud, ära tähistatud maailmas, kus iseolemine osutub kõigist pingutustest hoolimata ikkagi teiseksolemiseks.

Käesolevast võõra kõne uurimusest selgus, et seesugune põiklemise poeetika, mis Õnnepalu autoristiilile ja -hoiakule üleüldiselt tunnuslik on, avaldub detailselt ka keelelise stiili tasandil. Stilistilisi küsimusi lahendades on omakorda võimalik mõtestada ja mõista teose laiemat, ideelist olemust.

Sellest lähtuvalt soovin osutada edasistele teemaga haakuvatele uurimissuundadele. Tsiteerimise semantiline, pragmaatiline ja filosoofiline olemus on eesti keeles peaaegu uurimata ala. Oleks huvitav süveneda sellesse nähtusesse nii kunstilistes kui mittekunstilistes tekstides ning ka suulises keeles. Önnepalu loominguga seondult väärib uurimist see, kuidas võõra kõne kasutamine teostes erineb ning kas selle põhjal saab midagi öelda autori käekirja ja sõnumi muutumise kohta ajas.

Kirjandus

- Bahtin, M. 2004. Discourse in the Novel — The Dialogic Imagination: Four Essays by M. M. Bahtin. Toim. M. Holquist. Austin: University of Texas Press, 259-422.
- Bahtin, M. 1986. Lausungivormide ajaloost keelekonstruktsioonides. Katse rakendada sotsioloogilist meetodit süntaksi probleemide uurimisel. — Valitud töid / Mihhail Bahtin. Koost. P. Torop. Tallinn: Eesti Raamat, 240-266.
- Brendel, E., Meibauer, J., Steinbach, M. 2011. Mouton Series in Pragmatics: Understanding Quotation. Berliin: de Gruyter.
- Capone, A. 2013. The pragmatics of quotation, explicatures and modularity of mind. — Pragmatics and Society 3, 259-284.
- COEDCE = Compact Oxford English Dictionary of Current English. 2005. Oxford: Oxford University Press.
- Eesti Kirjanike Liit. Kodulehekül. [<http://www.ekl.ee/ind/index.php?page=193&lang=193>]. Vaadatud 6.05.2016.
- EIKS = Ereht, M., Ereht, T., Veldi, E. 2003. Eesti-inglise keeleteaduse sõnastik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Ereht, M. 2014. Eesti keele lauseõpetus: Komplekslause. Tartu Ülikool: 2014.
- Fludernik, M. 1995. The Fictions of Language and Languages of Fiction: The Linguistic Representation of Speech and Consciousness. London: Routledge.
- Hennoste, T. 1998. Kirjutatud on. — Vikerraar 9, 68-76.
- Hennoste, T. 2000. Allkeeled — Eesti keele allkeeled. Toim. Tiit Hennoste. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 9-56.
- Holquist, M. 2004. Glossary — The Dialogic Imagination: Four Essays by M. M. Bahtin. Austin: University of Texas Press, 423-434.
- Kraavi, J. 2005. Postmodernismi teooria ja postmodernistlik kultuur: ülevaade 20. sajandi teise poole kultuuri ja mõtlemise arengust. Viljandi: Viljandi Kultuuriakadeemia.
- Krull, H. 1996. Kardinate meetod. — Kultuurileht 26. jaan., nr 3.
- Liiv, T. 1996. Tõnu Õnnepalu kui palimpsest. — Eesti Päevaleht 8. jaan., nr 6.

- Lotman, J. 1987. Kutse dialoogile — Valitud töid / Mihhail Bahtin. Koost. P. Torop. Tallinn: Eesti Raamat, 5-14.
- Maier, E. 2015. Quotation and Unquotation in Free Indirect Discourse. — *Mind & Language* 30.3, 345-373.
- Potts, C. 2007. The dimensions of quotation. — *Direct Compositionality*. Toim. C Barker, P. Jacobson. New York: Oxford University Press, 405-431.
- Recanati, F. 2001. Open Quotation. — *Mind* 110.439, 637-687.
- Sang, J. 1972. Teatamislaadid Tammsaare tekstis. — *Keel ja Kirjandus* 2, 80-86.
- Talvet, J. 1996. Tõnu Õnnepalu. Hind. — *Estonian Literary Magazine* 3, 17.
- Talvet, J. 2004. Sümbiotismi võimalus. — *Looming* 4, 547-563.
- Väljataga, M. 2006. Orja teadvus varjus ja valguses. *Looming* 12, 1884-1892.
- Õnnepalu, T. 1995. Hind. Tallinn: Tuum.

Summary: Speech of another in Tõnu Õnnepalu's „Hind“

Tõnu Õnnepalu (born 1962) is an Estonian writer whose literary works have often been recognized for his refined and sensitive use of language, for which his second novel „Hind“ (Price) (1995) is particularly notable. „Hind“ is a third-person narration that reveals the thoughts and confessions of the protagonist, Joonatan. Joonatan is a young homosexual man who works for the Ministry of Foreign Affairs of Estonia. He lives in a small village near the capital. Activity in the novel is almost absent; instead, the stream of consciousness of Joonatan is presented.

Even though „Hind“ is seemingly monological, Joonatan's narration incorporates a remarkable amount of quotations – either utterances originating from other contexts or text sequences that are stressed as different from Joonatan's discourse for other reasons. The Russian literary philosopher Mikhail Bakhtin has emphasized that the main concern of stylistic studies is to investigate how discourse of the narrator is interacting with other, alien discourses. His ideas about heteroglossia and discourse of another in novels form the theoretical core of this paper.

The purpose of this thesis is to examine the heteroglot nature of „Hind“ and show how the dynamics between discourses of Joonatan and others reflect the personality and world view of the protagonist. In the first paragraph, Bakhtin's theory is introduced. The second paragraph gives an overview of linguistic means that can be used for incorporating other discourses into the text of the narrator. The third paragraph provides a brief overview of the plot and of the literary reviews in question. The fourth paragraph presents a detailed analysis of the discourses in „Hind“; it describes the key discourses and how their representation differs in the narrator's text.

The analysis showed significant variation in representations of different discourses. Joonatan's own discourse is presented as third person narration, which gives the author an opportunity to use different speech and quotation types to reflect different states of the protagonist. For example, whereas Joonatan's internal speech is mostly represented in free indirect discourse, direct speech is used to imply moments of mental clearness, assertions and autosuggestions. The discourse of Joonatan's gay partner, Georg, is

represented almost exclusively and strictly in direct speech. However, Joonatan never holds real dialogue with him. Georg is a Frenchman – a delegate of cultured Western world – and the way his discourse is represented suggests his great, even dogmatic authority over Joonatan. The recollections of Joonatan's childhood doctrine and the teachings of his parents have the characteristics of authoritative discourse, which nevertheless resemble relics in their not having as big of an impact on Joonatan as they used to. Furthermore, the language of older village people represents an outdated and self-contained world.

One of the most distinctive features of the heteroglot structure of the novel is the frequent use of open quotations. By means of this quotation type, the speaker can use the words of another semantically in his own utterance and simultaneously mark those words as alien. In turn, these words may be iconic and represent a whole ideology which the speaker wishes to distance himself from. In „Hind“, open quotations are mostly used to represent public perception and discourses in politics and the media. Even though Joonatan persistently marks them as alien, they are still an integral part of his discourse.

In conclusion, this paper attempts to demonstrate the inalienable connection between the style of the author, the linguistic features of the text and the ideology of the novel. The protagonist of „Hind“ is in constant struggle with discourses of others but also fails to liberate himself and establish an authentic, independent discourse. He seems to perceive the world as something belonging to other people – he himself always remains a stranger.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Maarja Helena Meriste (isikukood 49210042784)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Võõras kõne Tõnu Õnnepalu „Hinnas““, mille juhendaja on Janek Kraavi,
 - 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus **13.05.2016**

Maarja Helena Meriste